

Lakin onu da qətiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Tələt paşa və Ənvər paşanın Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verməmək məqsədinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin müasibətləri çox fərqli idi. Onlar Osmanlı Türkiyəsi tərəfinin təklif etdiyi kimi, Cənubi Qafqazda İsviçrənin dövlət quruluşuna uyğun şəkildə iki kantondan - Azərbaycanda və gürcü kantonlarından ibarət federativ bir dövlətin yaradılması təklifini qəbul etməyərək, onun yerinə azərbaycanlı, gürcü və erməni kantonlarından ibarət bir federasiyanın yaradılmasını təklif edirdilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyəti öz mövqeyini belə əsaslandırır ki, 11 may 1918-ci il tarixli Osmanlı Türkiyəsi nümayəndə heyətinin verdiyi ultimatumda göstərilən ərazilər Osmanlı Türkiyəsinə keçdiyi təqdirdə bu ərazilərdə yaşayan bütün ermənilər Şimali Azərbaycan ərazilərinə axışacaq və onlar genişmiqyaslı qırğınlar törədəcəklər. Onlar hesab edirdilər ki, baş verə biləcək fəlakətlərin qarşısını almaqdan ötrü ermənilərə özlərinə milli dövlət yaratmaları üçün kiçik bir ərazinin güzəştə gedilməsi ilə bu məsələ həll oluna bilər. Bu məqsədlə Azərbaycan nümayəndə heyəti 1918-ci il mayın 23-də Ənvər paşaya yazılı bir müraciət imzaladılar. Bu müraciəti M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacınski, F.X.Xoyski, M.U.Cəfərov Əhməd bəy (Can Baba), A.Səfikürdski, Ə.C.Pepinov, N.Yusifbəyli, X.Xasməmmədov imzalayırdılar. Bu müraciətdən bir gün əvvəl isə - yəni, 1918-ci il mayın 22-də eyni məzmununda müraciəti Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu da Tələt paşaya və Ənvər paşaya ünvanlamışdılar. Bu iki seçim qarşısında qalan türklər İrəvan şəhərinin güzəştə gedilməsinə daha çox meyl edirdilər. Osmanlı Türkiyəsinin rəhbərlərindən olan Ənvər paşa ilə Tələt paşa, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasının qəti əleyhdarları olduqları halda, Xəlil bəy Menteşə və Vehib paşa ermənilərə bir dövlət yaradılmasının və güzəştli edilməsinin vacib olduğunu təklidlə qeyd edirdilər. Osmanlı Türkiyəsi nümayəndələri arasında bu məsələdə fikir ayrılığı olmasına baxmayaraq, çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, AXC nümayəndə heyətinin üzvləri Xəlil bəy Menteşə və Vehib paşanın mövqeləri ilə razılaşırdılar. 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının dördüncü iclasında iki dəfə İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə olunur. Birinci dəfə məsələ müzakirə edilərkən iclasda Milli Şuranın 20 nəfər üzvü iştirak edir və səssiz zamanı 16 nəfər lehinə, 1 nəfər əleyhinə, 3 nəfər bitərəf qalmaqla qeyri-legitim qərar qəbul edilir. Həmin gün keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verirlər. İrəvandan olan deputatların yazılı şəkildə təqdim etdikləri etiraz məktubu isə

tikilsə də, indi bu sənəd Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Dövlət Arxiv İdarəsinin müvafiq fondunda yoxdur. Milli Şura üzvlərinin bu məsələdə tutduqları belə bir mövqə bir sıra suallar doğurur. İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə gedərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi sorulmuşdurmu? Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Digər tərəfdən, bu şəhərin ermənilərə verilməsi məsələsi Erməni Milli Şurasının Azərbaycan Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuşdu. Buradan haqlı bir sual doğur: müzakirələr zamanı Milli Şura üzvləri yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq bu ağır bəladan imtina edə bilərdilermi və bu mümkün idi və ya Avropa xalqlarının tarixində buna oxşar bir hadisə baş vermişdirmi?

XIX əsrin I yarısında Fransa tarixində baş vermiş mühüm bir hadisə belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, heç şübhəsiz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yarananların bir çoxu bu tarixi çox gözəl bildirdi. Digər tərəfdən, 1918-ci ilin may və sentyabr aylarında Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi vəziyyət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xeyrinə olduğu halda belə, onlar bundan istifadə edib İrəvan şəhərini güzəştə getməyə bilərdilər. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1918-ci ildə İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsində Milli Şura üzvləri ilə yanaşı, Osmanlı Türkiyəsinin də rolu olmuşdur. Bu bir tarixi haqiqətdir və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və quberniya əraziləri güzəştə gedildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 99.908.86 kvadratkilometr təşkil edirdi. 13.983.10 kvadratkilometr ərazi isə "mübahisəli ərazi" kimi qəbul olunaraq gələcək danışıqlar prosesində həll olunması nəzərdə tutulmuşdu. Ermənilərə güzəşt edilən İrəvan quberniyasının ərazisi 9 min kvadratkilometr idi. Bu güzəştədən sonra özlərinə hüquqi məkan əldə edən ermənilər Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər. Lakin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də Şimali Azərbaycan sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular. Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və daşnak Ermənistanı missiyaları ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətli isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə dani-

şılara cəlb edilərkən onları ya milliyətcə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-dək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında müqavilə imzalanarkən bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi planlaşdırılmışdı. Bu zaman Rusiya hökuməti S.Orconikidzenin belə bir iddiasından çıxış edirdi ki, "...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan

run ermənilərə verilməsi, sadəcə sovet Rusiyasının təzyiqi ilə "bağışlanması" istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermənistanla Sovet hakimiyyətinin qurulması münasibətilə keçirilən təntənəli "tarixi" iclasında N.Nərimanov bəyanatına çıxış etdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, N.Nərimanovun bəyanatının Ermənistanla yaxın və uzaq gələcəkdə Dağlıq Qarabağla əlaqədar məsələ qaldırmaq məqsədilə, İrəvanda ermənicə nəşr olunan "Kommunist" qəzetinin

TARİXİ FAKTLARIN DİLİ İLƏ

bizə lazım ola bilər". İrəvanda danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolu imzalanması ilə qurtardı ki, həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Əslində, Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Ermənistanla verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı. Sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhəlinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunarkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: "Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda baş tuta bilər". İclasda həmçinin, Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzura aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanla təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılışma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, Şimali Azərbaycan torpaqları sovet Rusiyası tərəfindən hərəcə qoyulmuşdu. Həmin qərarın "B" bəndində yazılırdı: "Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir". Qərarın "Q" bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi, "D" bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyi göstərilirdi. Zəngəzu-

S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi - Nüvədi, Ernəzir və Tuğut Ermənistan SSR-ə verildi. Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə "bağışlanması" və burada Mehri rayonunun təşkilə ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə

isə həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qarantı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kvadratkilometr ərazisi Ermənistan SSR-ə verildi. Bu orqanın 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-in tərkibinə keçdi.

SSRİ dövlətini yaradanların Azərbaycan torpaqlarını hərəcə qoyub ermənilərə verməsindən sonra bu torpaqların əsl sahibi olmuş yerli azərbaycanlılar üçün faciələrin yeni mərhələsi başlandı. 1918-ci il mayın 29-dan sonra II Dünya müharibəsinin qurtarmasına 115 gün qalmış - yəni, 1945-ci il aprelin 19-da bütün ermənilərin VI katolikosu - Baş patriarxın müavini, arxiyepiskop Gevorq Çeorekçiyən SSRİ dövlətinin rəhbəri İ.V.Stalinə 11 bənddən ibarət ərizə ilə müraciət edir və onunla görüşür. Bu görüş zamanı İ.Stalin katolikosa xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR-ə köçürülməyini və bundan əlavə, Türkiyə Cümhuriyyətindən qondarma "Qərbi Ermənistan" adlanan torpaqların geri alınacağıni söyləyir. Katolikosun ərizəsinin üstünə - "Razıyam. Xalq Komissarları Sovetinin sədri İosif Stalin. 19.04.45-ci il" dərkənarını qoyur. 1945-ci il noyabrın 21-də SSRİ XKS "Sovet Ermənistanına xarici ölkələrdən ermənilərin qaytarılmaları ilə bağlı tədbirlər" haqqında 2947 sayılı qətnamə qəbul edir. Bu qərarı alan Ermənistan SSR rəhbəri G.Arutinov İ.V.Stalinə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi ilə bağlı ona məktubla müraciət edir. İ.V.Stalin məktubu G.M.Malenkova ünvanlayır və məsələni Azərbaycan SSR rəhbəri M.C.Bağirovla müzakirə etməyi tapşırır. 1945-ci il noyabrın 28-də UIK (b)P MK-nın katibi G.M.Malenkov Azərbaycan KP(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağirova teleqram vurur. Qarabağın Azərbaycan torpağı olması ilə bağlı 6 tarixçi alimin elmi arayışını alan M.C.Bağirov 10 dekabr 1945-ci il tarixdə "tam məxfidir" qri fi ilə ÜIK(b) PMK katibi G.M.Malenkova göndərdiyi elmi cəhətdən əsaslandırılmış cavab məktubunda Sovet hakimiyyəti illərində ilk dəfə

itirilmiş Azərbaycan torpaqları problemini qaldırır və bununla da, erməni millətçi dairələrinin planlarının pozulmasına nail olur. Lakin rədd cavabı verilməsə baxmayaraq, ermənilər 1946-cı il oktyabrın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin Ermənistan SSR ərazisinə köçürülməsi ilə bağlı "Xarici ölkələrdən vətənləri Sovet Ermənistanına qayıdan milliyətcə erməni olan şəxslərin SSRİ vətəndaşlığı almaq qaydaları haqqında" adlı qərarın verilməsinə nail oldular.

Azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulmasının növbəti mərhələsi başlandı. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" 4083 sayılı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, 100 min nəfər azərbaycanlı 1948-1950-ci illərdə - 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə isə 50 min nəfər "kəndünlük prinsipinə əsasən" Azərbaycan SSR ərazilərinə köçürülməli idi. Qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Ermənistan SSR-də 400 mindən artıq azərbaycanlı yaşayırdı. SSRİ hökumətinin qərarı ilə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilənlərin sayı 10,504 nəfər, 1949-cu ildə 15,713 nəfər, 1950-ci ildə 12,332 nəfər, 1952-1953-cü illərdə 13,760 nəfər, 1954-1956-cı illərdə isə 5876 nəfər olmuşdur. Ümumiyyətlə, Ermənistan SSR ərazisindən deportasiya və etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürülmüş və ya köçməyə məcbur edilmişdi. Deportasiya tədbirləri Ermənistan SSR-in 22 rayonunu əhatə etmiş və əsasən azərbaycanlıların ən qədim zamanlardan yaşadığı ərazilərdə həyata keçirilmişdi.

1953-cü ildə İ.V.Stalinin vəfatından sonra SSRİ dövlət rəhbərliyində baş verən dəyişikliyə ümid bəsləyən erməni Qriqoryan kilsəsi və Ermənistan SSR rəhbərliyi yenidən DQMV ərazisinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında N.S.Xruşşova müraciət etdi. 1958-ci ildə erməni Qriqoryan kilsəsinin başçısı II Vazgen Bakıya gəlir və o zaman Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Sadiq Rəhimovla görüşür. Görüş zamanı II Vazgen Bakı şəhərində yerləşən erməni kilsəsi nəzdində erməni uşaqları üçün ruhani seminariyasının açılmasına, səhər və axşam kilsə zənginin vurulmasına icazə verilməsini və ən başlıcası, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsinə Azərbaycan SSR rəhbərliyinin razılıq verməsi təkliflərini irəli sürür. Azərbaycan

can SSR Nazirlər Sovetinin sədri S.Rəhimovdan çox sərt rədd cavabı alan II Vazgen SSRİ rəhbərliyinə şikayət edir, lakin mərkəzi hökumət qədrindən məsələnin nə qədər təhlükəli olduğunu anlayaraq onu müzakirə etməkdən çəkinir, Azərbaycan SSR rəhbəri isə millətçilikdə itihah edilərək 1959-cu ildə dəyişdirilir V.Y.Axundov Azərbaycan SSR rəhbəri təyin edilir.

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq, Ermənistan SSR-də növbəti dəfə antiazərbaycan təbliğatı geniş miqyas almağa başladı. 1960-cı il dekabrın əvvəlində Azərbaycan KP MK-ya ABŞ-in Boston şəhərində erməni millətçilərinin nəşr etdikləri "Baykar" ("Mübarizə") qəzetinə "Sovet Azərbaycanı Prezidentinə" başlığı altında çap edilmiş müraciət daxil olur. Riyakarlıqla dolu olan bu müraciətdə Azərbaycan SSR-in iki "erməni muxtar qurumu"nun - Naxçıvan MSSR və DQMV ərazilərinin Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi təklif olunur və bunun "əbədi erməni - Azərbaycan qardaşlığı"nın "möh-kəmlənməsinə kömək edəcəyi" qeyd olunur. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Vəli Axundov MK-nın katibi Nazim Hacıyevə bu təxribatın qarşısını almaq və respublikanın ərazi bütövlüyünün qorumaq üçün əsaslı cavab hazırlamaq tapşırığını verir. Mərhum Nazim Hacıyevin oğlu Aydın Hacıyev 2000-ci ildə nəşr etdirdiyi ("Все понять, но не все простить". Baku, Qanun, 2000.) əsərində yazır: "Atam məsələ ilə bağlı tarixçilərin, hüquqşünasların, kartoqrafların və MK-nın məsul işçilərinin də daxil olduğu xüsusi bir qrup təşkil etmişdi. Bu işdə çox böyük yardımı o zaman AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru Əlvəzət Quliyev göstərmişdi. Xüsusi qrupun hazırladığı əsaslı arxiv sənədləri və xəritələrlə birlikdə Sov.İKP MK-ya göndərilmişdi. Sov.İKP MK-nın II katibi M.A.Suslov İdeologiya üzrə MK katibindən Moskvaya təclil gəlməyi tələb edir. H.Hacıyev Sov.İKP MK, SSRİ Nazirlər Soveti və SSRİ DTK-da məsul şəxslərlə görüşür və A.Mikoyanın Azərbaycanla qarşı təşkil etdiyi təxribatın qarşısını almağa nail olur. Lakin bu onun həyatı bahasına başa gəlir. H.Hacıyev müzakirədən sonra SSRİ Səhiyyə Nazirliyi 4-cü Baş İdarəsinin xəstəxanasına düşür və ona "bədxassəli şiş" diaqnozu qoyulur. O, Kreml xəstəxanasının "işığı" sayılan Abramyan tərəfindən əməliyyat olunur. Moskvaya gələn Nazim Hacıyev yaxın dostu akademik M.Topçubaşov əməliyyatın gedişatı ilə tanış olduğdan sonra onun doğru aparılmadığını müəyyən edir və Nazim Hacıyev 38 yaşında vəfat edir.

(davamı növbəti saylarımızda)

Cəbi BƏHRAMOV,
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun
icraçı direktoru,
tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru,
docent.